नं: ४० – घ

महाभाष्य विवरणम्.

सूक्तिरत्नाकरः

[illegible] द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमपादे द्वितीयाह्निकम्.

पत्राणि १८

40

४०

नं० ५०-घ
महाभाष्य विवरणम् सूक्तिरत्नाकरः
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाह्निकम्

पत्राणि १८

सामर्थ्यः॥ ननु विधिशब्दे शब्दत्वाच्छिन्नपास्याद्विरूद्धमर्थद्वयस्य माह वर्येणा सर्वमनु
पलब्धो वर्णपमस्मिन्संज्ञायत्स्यत तत्राह। अर्येति। मेरिहमकारमाह॥ किमिति। पत्तद्धपेर्ण
विज्ञो षंरज्ञर्यति पापतभेरसिद्धयेते नेति मकर्मकत्वाद्धातोः कर्मोकांक्षायां संनिधाना
त्तपरत्वमेव कर्मत्वेन संबंध्यत इति कर्मणि षष्ठी भावसाधनपक्षे कर्मसाधनपक्षे तु वि
धिशब्देन कार्यमभिहितं कार्यं विशेषाकांक्षायां संनिधानादेव परानिकानि कार्यत्वेन सं
बध्यंत इति शेषः षष्ठीति भावः। नन्वेवमपि शब्दस्य भावाभावात् कोपमिति वचनानुपपत्ति
रित्यत आह तत्रेति किमिति अस्य यांतस्य हृग्रहणं न भवतीत्यत आह। तस्यैवेति। तु
र्वेति किंसंज्ञात्वेन क्रियायाः अम्यभिधानात् भावस्य क्रियात्वात् कर्मसाधन इत्येतावत्तु
के भावसाधन इत्यपि शंकास्यात् अतो वाक्यप्रवृत्तेर्नैकक्रियमकर्मणः सत्त्वेन प्रतिपत्त
र्यामित्यर्थः। नन्वनुलोमनिर्देशेनेतरत्वात् सर्वैपरागवत्त्वावस्थानिर्देशः कर्त्तव्यः। प्रतिलो

वि०२ मनिर्देशोत्तु एवं विभक्तिविधानमिति षष्ठ्यमित्याशंक्याह। अनंतरस्यापीति। पञ्चम्यानिर्देशो
अनारभ्य तु प्रयोजनत्वाभावो हेतुत्वे न योग्यत्वाद्यथाक्रमं हेतुत्वमल्पविषयत्वादिति तन्निमि
त्तग्रहणादिति यस्मात्परिक्षाद्विधीयमाना विभक्तिः कथं परविधिरित्यत आह। विभक्ती
ति। नन्वंगवद्वृषश्चेत्यस्यानंतरं नैराकांक्ष्याय विधीयतइत्यनुषंजनीयं तथाचविधानंवि
धीयमानतइतिपराभावात्किं यामाधनभावेनानुपपन्नइत्यत आह। तत्रेति। परार्थेष्विति। यद्यपि
परार्थेषु संज्ञात्वमप्यस्ति तथापीह संज्ञात्वं नास्ति नहि परविधि। धिसंज्ञा समर्थस्यानुच्चारणा
दाहस्यभावात्तेनापि परविधेः समर्थइति संज्ञा। तथासति परस्येत्यधिकारादेव षत्वस्य प
रविधित्वासिद्धेरिष्टसोः सामर्थ्यमिति सामर्थ्यग्रहणस्यानर्थकप्रसंग इतीह संभवतीत्या
यत्ताद्रूप्यमित्युक्तं सर्वशास्त्रस्य संज्ञात्वमिति तामाहल्लिंगेति। अधिकारपरिभाषयोः स्वरूप राम॰
निरूपणस्योक्तत्वात्पुनः प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह कस्मिन्निति। अजहत्स्वार्थावृत्ती।

त्वास्मिन्नर्थे ऽस्यैकार्थीभावस्वरूपो ऽपवर्गनिं करोतीति प्रश्नेति । जहत्स्वार्थायामाह निवृत्तेति । ए
तच्चैकार्थ्यः शब्दात्तु तास्मिन्नपवृत्त्यंतिसंज्ञा बृहद्गर्ग्यनं माह व्यर्थानीति । कथंविदिति । एष्या
मिनेत्यासे । ननु स्वामस्यर्थस्याविधेयत्वात्कथं समर्थग्रहणं राजप्रधानां गमनतस्याह । यद्य
पीति । अस्य स्य गस्येतार्थः । ननु समस्यत इत्ययुक्तं न विशिष्टरूपः संश्लेषः क्रियते समा
सापरस्यापि नित्यत्वान्न च संज्ञामात्रं समस्यत इति युक्तमक्रियात्वादित्यत आह । यद्यपीति ।
भवतु समासः संज्ञा अनर्थकत्वात्तु प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति तत्र च लुगभावाश्च पो
गेन कृतश्चिह इत्यत आह । अनर्थकस्यापीति ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्सु वि
त्तयन्त एव समासग्रहणात्प्रातिपदिकसंज्ञा कथमनर्थकस्येत्यत आह । विशेषार्थत्वेति
। ननु केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगे नाभवितव्यं न च समुदायस्यार्थीभावे संख्याक
र्मादिरित्यत आह सुविधीयमानानां विभक्तीनामुत्पत्तिरित्यत आह एकार्थीभावेति यदि तु

वि०२० कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्याऽनर्थकसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भ
विष्यतीत्युच्यते तथापि समासार्थेत्यादि स्वरः स्यादेवेति द्रष्टव्यं । ननु तत्तीयां नार्थेकृते नार
तीया समस्यत इत्युच्यते तेन च किन्नमित्यत्रेशंकुलया कृतः एवं इत्यत आह । तृतीयेति । तृ
तीयार्थेन मुसलेनेत्यर्थः । यथावेति । एकाराकारद्वयार्थः । समासेनेत्यादि तिहवंत्याल्लाभि
यद्युत्पत्त्रन्तद्धितार्थो नरपदेतिवचनसामर्थ्यात्समासो भवतीति भावः ।। नन्वेकस्य समासो ना
स्तीति कस्यैकवचननिर्देशोनुपपन्न इत्यत आह । समानेनेति । जातिनिमित्तयोः संभवा
दित्यर्थः । कथं प्रातिपदिकसमुदायात्प्रत्ययाभावः । कुतश्च सर्वत्र समुदायस्य समासाभा
व इत्यत आह । प्रत्ययस्येति । ननु सापेक्षमसमर्थं भवतीति अभिधानादुःसापेक्षस्य स
मासप्रतिषेधः कुतः प्रतिपत्तिलाघवादित्यत आह न्यायोपमिति । लिंगसंख्येनाद्येति । अ राम०
न्यया पुरुषोव्याघ्र इव व्याघ्र इत्यादौ सामर्थ्याभावादेव समासस्य प्राप्त्यभावात् सामान्याप्रयो

गम्यत इति। समुदायेन गुरुकुलस्य निषेधो ऽनर्थ इति भावः। नन्वेवं सति दृढस्य गुरोः कुलमिति कथं
प्रत्यय इत्यत आह अवयवेनेति। समुदायेन गुरुकुलादिनेति संबंधः। अपेक्षत्वयत्ववानित्यनेन
संबंधः गुर्वपेक्षोऽत्र षष्ठीवेत्यत्र सामर्थ्यमित्यत आह संबंधीति। पूर्वोदाहरणवचनपरित्यागेन व
चनांतरस्वीकारे को लाभ इत्यत आह वृत्तिरितीति। अगमकत्वमपशब्दत्वं चेत्येव वृत्तिः प्रा
प्नोतीति विवृतः। आपादरूपी पेमितिकथं तं प्रत्ययशब्दप्रसंगात्। निर्मनवत्तासुच्यत इत्याशंक्य भा
ष्यभाष्यकारेणोक्तं। एतस्मादित्यादि। मामभ्रतगमकत्वं साधुत्वं नस्यकस्मान्न भवतीत्यत आ
ह। लोक इति। नन्वसाधुश्चेत्कथं गमकः तस्येति दृढं गीकारादित्यत आह गमकत्वेनाभिमत इति
सा सांतं संबंधाभावाद् असामर्थ्यमुच्यते। ननु सर्वात्मनाभावादित्यभिप्रेत्याह अन्यपर्य इति। ननु
सर्वत्रोभयस्य दृष्टितत्वादिह कथमेकार्थीभाव एवमस्य दूषितत्वादित्यत आह। एकार्थीभावमिति चि
ह्नस्यानुपपत्तिं परिहरति। यत्रपीति। एकार्थीभावः केकथ समर्थशब्द इत्युच्यत इत्यत आह

वि·२· समर्थशब्दस्येति। कथं वा कोऽस्यार्थत्वं समासे वा एकार्थीत्वमित्यत आह राज्ञ इत्यनेनेत्यादि
ना राज्ञो विति पुरुषस्यापि स्वार्थे त्वे पुरुषशब्दार्थप्रतियोगिकः स्वार्थस्य भेदो निवर्त्तते इत्य
र्थः ननु पुरुषप्रतियोगिको भेदो राजशब्दार्थस्य निवर्त्तते चेत् कथं तर्हि षष्ठ्यानसंबंधस्य षष्ठीवा
चिकत आह तर्ह्येषितान स्यापीति अर्थाभावात् षष्ठी लुप्त एव निवर्त्तते चेत् किमिति लुग्विधान
मित्यत आह सैव चेति। तथा च राजपुरुष इत्यत्र न लोपः सिध्यतीति भावः। किं विशिष्टा
र्थत्वम् एकार्थीभावः उत विशिष्टार्थत्वमाद्येवाक्येऽपि एकार्थीभावः स्यादित्यभिप्रेत्याह सु
चमिति। द्वितीयस्तु समासेन संभवतीत्यभिप्रायेणाह। वृत्तौ चेति। कथं तर्हि वृत्तिवाक्ययोर्भि
न्नार्थत्वमित्यत आह न चेति। ननु सुब्लोपादिरेवैकार्थीभाव इत्यतो चेति। कथं तर्हि चित्र
कयं विशेषणश्चेदेकार्थीभावस्य समासविषयत्वेनाभिमतत्वात् सुब्लोपादिस्तत्र स्यादित्यत एम·
आह। एकार्थीभावेति। सुपो भावाभावाभ्यामिति विमतः षष्ठ्यर्थरहितः षष्ठीरहितत्वा

त्पर इत्यादि। परे वराः वरित्यनुमानं विमतमलिन्द्यार्थकः साचिन्द्रमयुज्यमानमध्यवर्तिश्र
यमाराणां विभज्यमानप्रदांतरत्वात् छिद्रपरवदिति प्रयोगमाभिप्रेत्याह व्यवधानेपीति। एवं गमि
त्वं साध्यो नियतः सर्वापर्यवान्तिरिति हेतुत्वेन स्वभिप्रेत्याह। वाकाइति। एकोदात्तत्वादिति
प्रयोगांतरं सूचयन्नाह अर्थभेद इति। दृष्टान्ते शब्दोत्तोदात्तः कारकादित्वे स्कन्ध्याः इत्यनेन
गोशब्दोपि मतिपरिक स्वरेणान्तोदात्तः आथ्याजशब्दे तिड्नुदात्तः अभिरपिगतिग
तावितिः। आदि। पातस्वरेणोदात्तां वचनेत्यनेन हेतोरप्रयोजकत्वमुक्तं। साध्यास्वध्यमि
चारित्वमप्याह। व्यभिचारादिति। आद्यस्य हेतोर्व्यभिचारं निराहयेति। समव्याप्ति
नीसत्तोत्याहायेति। दृष्टान्ते पाकः पथ्याते। तथा हन्तावितिः। एवं च द्योत्पत्तौ रास्य
हेतोर्व्यभिचारमाह। वाक्यानि चतुर्थस्यानेकांतिकत्वमाह। एकस्वर्यं चेति। अत्र परांगव
द्भावादामन्त्रितस्य चैत्याकदात्तत्वं ता स्वामम भेदेकत्वसंख्योपमित्यर्थः भेदानां विशेषाणां

वि॰र॰ परिमाणाज्जातिगस्य वर्त्तनात् योभेदापोह्स्तेन ह्येण वर्त्तमानः सत तथाविधः संख्यात्मा
न्मभेदकत्वसंख्येत्यर्थः। ननु वृत्तौ सर्वत्राभेदकत्वसंख्या चेत्कथं द्वावित्संख्याविनोः प्रति
पत्तिरित्यत आह। द्व चित्ति त्विति। द्वजातिमिथुनं वदुवन्नमित्यत आह यदा त्विति। लि
गविशेषस्य च संख्याविशेषवदर्थाभावकृतत्वेऽकस्मान्नोक्तमित्यत आह लिंगविशेष
स्येति। व्यभिचारित्वान्न तथोक्तमिति भावः। यथा यथेति। षष्ठीसमासोऽयं तोराज्ञेनमा
त्यं आमन्त्रितशब्दत्वमा त्राणशब्दस्यात्रेतुदात्तः कंबलशब्दस्त्वं नो राजन्त इति स्वरभेदादि
तिभावः। यत्रापीति। एवं हि प्रयोगे सर्वथान्तोदात्तो ब्राह्मणकंबलशब्दः समासस्यान्तोदात्त
त्ववर्ज्यमानस्वरशास्त्रविशिष्टस्यानुदात्तत्वात्समासे स्यामेश्चितस्याद्युदात्तत्वे प्रातिपदिक
स्वरेण कंबलशब्दस्यान्तोदात्तत्वात्। ननु समासे कंबलशब्दस्य लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषोगु एम॰
रुरितिमध्योदात्तत्वेन भाव्यमिति स्वरभेदइत्यत आह। कंबलशब्द इति। निपातनादिति कंब

लाद्वसंज्ञायामिति कथमसत्त्वाभिधानस्यैकार्थीभावकृतत्वमित्यत आह स्वकार्थी
भावइति। तत्र कृत एकार्थीभावकृतइत्यर्थः सत्त्वाविशेषस्यैकार्थीभावकृतत्वं
स्थितमित्यपि शब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह अपीति। भाष्ये स्वानां च योगः स्वामिनां च
योगः स्वामिनोश्च योग इति ग्रन्थः अपैत्वस्मिन्निति विचार्यस्य समकृता संगतस्य समाधि
कथा इत्याह अयं भावइति। भाष्यस्मरणाय न कालेऽपारिहानिना। शेषस्यातिदिष्टत्वात् वर्त्तमान
कालमेत्यपोऽनुपपन्न इत्यत आह प्रवृत्तेति। तन्नत्ते न लक्षणेन तत्र समासस्वादिकोऽपवि
धानात् कथं तत्र तत्रार्थनिर्देश इत्यत आह वाक्येति। संभवस्यैकवाक्यत्वे वाक्यभेदेनान्या
प्यद्वयमपि भिन्नस्यात् अहमन्यतद् इत्युक्तेनान्यार्थनिर्देशात् द्वैवैकवाक्यत्वं न संभवतीत्यत आह प
शत्विति। ननु स्वभावतः तत्र स्वयमेव कथं नु परिहितमित्ततरवेत्यत्र यथा तत्र ज्ञानक
त्वादित्यत आह स्वपदइति। समासमात्रि विधायकस्य कथमयोदेशा विधायकत्वमित्यत आ

वि॰२॰ हा प्रतीतिरिति । तल्लघुपरस्पानिर्देशान मतम् आह । लघ्वीति । परस्येति । हेतुर्हेतुमद्भा
वेन लघ्वर्थमिति वक्ष्यमाणविपक्षे गौरवमुक्तमित्यभिप्रेत्य परस्यानुपन्यस्तत्वादुक्तं विनि
योगादिनेति । अनेकार्थत्वविज्ञापनतदनुषङ्गः स्यादित्याशयेन निर्वचनादिग्रहणं घटते
संकेतलक्षणागुरुत्वपारस्येव वृद्धप्रमाणे कार्यत्वं परिहरतीति शक्तिनियमतीति । भा
ष्यग्रन्थपार्श्वे निर्दिष्टे कथं सङ्क्षेपार्थोऽभिनिर्दिष्ट इत्याशङ्क्य तदुपपादनं कृतं भवतीति होस्यादि
ना । तत्र कृष्ण[illegible] मरीचिषु विधीयमानानां प्रत्ययानां गुणाभिधायित्वमित्याशंक्याह र
कानादिष्विति । मुक्तकृतिकृत्स्नाभिधानमनुपपन्नानां प्रत्ययानां गुणगुणिभेदमूलक्षणा
बेन मनुष्योपादानेन गुणिनोऽभिधानादाक्षेपाभावादित्यत आह गुणमात्रेति । गुण
ग्रहणेन भाष्यप्रतिसम्बन्धिन उपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । न चापत्यादिति । एकत्वाधारद्रव्य राम॰
मात्रप्रतीतौ को दोष इत्यत आह तथेति । ननु जन्मपीडिशाब्दानां अस्मदाद्युपपन्नानो

र्थिनामपि भवाबान्यापारोगानिः स्वेज्ञत्वात्स्थानिर्दिष्टमितीत्यत आह । चैवविघेति
कस्यचित्पुः सामर्थ्यं गाद्यवयवत्वाविघातामधीयते तैर्वैविघाः । अत एव बहुहः त
द्वद्वहाराद्वित्यर्थः । ननु तेषां निभाष्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशंक्य तद्गतामिधान
परपामकृतोपयोगमाह । तथेति । शास्त्रप्रवृत्त्यापलोकसिद्धसमर्थ्यं प्रतिपाद्य
तित्यत आह । साधियति । माहाविभाषाधिकारप्रत्याख्यानमिहाकांडेतांउवितम्मि
त्याशंक्यार्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वे स्थिते च योगोपेकार्थीभावकृतो विशेषइ
त्येकार्थीभावं सामर्थ्यं प्रतिपद्यतां यद्यमस्मिन्प्रदेशे स्थापितं तदित्तितात्पर्यमाह ।
इत्यतानानुसन्ज्ञायामभावाद्वाक्येऽप्यतर इत्यत आह एकार्थीभाव इति । एवं तत्रैति
नुचेन परामृष्टे विकल्पोऽति । एकपद्यमिति व्यपेक्षेति वा स्वप्रकृतसंगमितिमाह । का
येति विकल्पप्रसंगे नाये विचार इति भावः । किं तद् इत्यस्य विवक्षितमर्थमाह किं वृत्तेरिति

वि॰ २॰ वृत्तिं वर्त्तयंती विविशेषणमत्र संदर्शयति नित्येति चाक्षुषविषयैः यदैः समूहापन्नैरवय
वा एषामिति विशेषमाधायेति पारतंत्र्यं विशेषशब्देन च भाष्यस्थविशेषण
शब्दो व्याख्यातः ननु राजशब्दार्थनिमित्तो विशेषस्तं निवृत्तो निवर्त्तत तन्नु संयो
गनिमित्तः पटशुक्लवत् तं तु संयोगनिवृत्तावित्यत आह। नचेति। नहि शब्दार्थसमवा
यिकारणं विशेषप्रतीतिभावः। विशेषावगतनिर्व्यावृत्त्यवगतिरिति भावः। भेदे
व्यावृत्तिः सा च व्यावर्त्तकस्य व्यावर्त्त्येन संसर्गं विना न संभवतीति भेदः संसर्गाविना
भूत उच्यते प्रथमावृत्तौ युक्तिमाह प्रथमेति। एतत्त्वात्पुरुषः कथं षष्ठी प्रतिप
त्तुमर्हतीत्यत आह संबंधस्येति। ननु समुदितस्यैकार्थ्यमिष्यते च यदार्थाश्रयं द्विवचं
कस्मान्न भवतीत्यत आह एतेति। प्रतीत्यपर्यवसानं लक्षणाव्यपदेशार्थयोरपि केवं राम॰
स्यादित्यत आह समानाधिकरणतामिति। ननु कारकत्वाद्वाच्यशक्तेर्वीचिकादितीयाक

यंक्रियाकारकयोरभिसंबंधस्यवाचिकेतु च्यतइत्यत आह कारकस्यबंधेनेति। का
रकशब्दस्य मुख्यार्थत्वेपिनदोषइत्यत आह यत्रवेति वाचकशब्देनगमकत्वं लक्ष
तइतिभावः। उपसर्गत्वे चोद्युक्तिः छोपत्यंप्रुज्यमइत्यत आहतेनेति। ननुवक्ता
नेकार्थीभावोवाक्ये च व्यपेक्षा या नेकार्थीभाव एकतो विशेषो वक्तव्य इति किंमु
च्यतइत्यत आह यदीति। नचकस्यामक्षतपराम शित्वात्समनन्तरोक्तव्यपेक्षलक्षण
सामर्थ्यएव दोषाविधानमितिभ्रमं वारयति व्यपेक्षासामर्थ्यइत्यादिनाभिन्नकार
कत्वमितिभिन्नस्य कारकं भिन्नकारकं तस्य भावइतिविग्रहः स्वभावप्रत्ययः कार्यं
भिन्नकारकत्वे हेतुर्भिन्नक्रियेति। अनेन पारं तीरंमध्यमप्रह एव योजितः हरणं
प्रतीति। हरणमेवप्रतीत्यर्थः प्रतीत्यनुप्रमाणेनकृष्यंतस्य नियमेनप्रतीतिरित्य
त आह यत्रेति। कारकांतररूपेणास्थितस्य शब्दांतरेणासंबंधेकारकांतरत्वापत्तेर्भा

वि·ए ष्येनिरूढत्वनियुक्तं न तु यथोत्पन्नेनैतत्त्वाभिज्ञातिचरेदेवरक्तस्यानुपपत्तेरिष्टपरिहारानिपरे स्यादित्या
नत्र यत्नोति। यद्यपि रथेषु द्वैप्यव श्रेणिगतात्प्रत्याहारश्रुतिर्भवति तथापि रिकालिनः
सङ्गतिभावः। बाकासंज्ञायाधातुपयोगं दर्शयति नान्नेतिवत्प्लोकिकेति। तत्राकोद्रूपो
ण्यन्तासन्निविमत्सरश्छरेन्वकेल तृपति। एकत्वाविवक्षायां पाऽऽभाषिकेनाकृलनेरा
मर्थस्यारित्यर्थः। एकान्तं विवक्षितमित्यत्र सेमतिमाहेतत्थाचेतितन्वमत्यातिऽ. इतिप्र ह
तिषेधेऽभवतिपद्यतीत्यत्र सामर्थ्यस्य सन्त्वात्विधानः कस्मान्नभवतीत्यत आह भव
तीति न नु विशेषणाशब्देनाविशेषणात्किं पाविशेषणस्यापि ग्रहणो किमर्थं सत्क्रियावि
शेषणस्यापि ग्रहणो किमर्थं सत्क्रियाविशेषणमित्युच्यते अत आह मन्त्यासत्त्येति।
ह्योरिति। द्विशब्दस्य समासप्रबेनषष्ठीसमासः समाहारसमासे हि द्विसमासीससंगड राम·
त्तिमामोतीतिपर्यनुयोगं पुरुषिमापइतिभावः। ननुसामर्थ्याभाषिकाद्वैतसमासानतेः पूर्व

कालत्वात्पुनरात्मेयोगोनुपपन्नइत्यतआह। अत्रैवेति। एवकारार्थेनमात्रशब्देनानंत
यर्हिकार्यस्यव्यावृत्तिः। क्रियतइतिमन्त्वानेनारयति। विनापीति। तदर्थमप्यनेनादि
ति। अपिशब्देनक्रियान्तरोऽपि सत्त्वेन संगृह्यते। तेनसाधुत्वस्यनिष्पन्नत्वात्तस्मिन्शेषः कर्तु
न्नशक्यतइतिसूचितं। उपसंख्यानस्यापान्तिकत्वंदर्शयितुं पक्षमेवंदर्शयति। केचिदि
ति। अपिशब्दोभिन्नक्रमः। गुणशब्देनाकृतिरप्युच्यतइतितत्रदृष्टान्तमाहयथेति। क
थंगुणशब्देनजातिरभिधानमित्यतआह। संज्ञापरिभाषेति। भेदकंविशेषणमित्य
र्थः। भेदकमितिअपरेशोपोगमामात्रेणापिस्यादित्यतआह। सत्वापारमिति। पश्य
सर्वंसमानंगुणस्यहीत्याद्युक्तत्वे पत्रसर्वंसमानकथंतत्रसामानाधिकरण्यमित्य
तआह समानमिति। पत्रसर्वंसमानंतत्रस्यादितिवरतायंवैविशेषणसमासइत्यु
क्तं तत्तदा त्रिपतिकथमिति। माभूदितिवदत्तं प्रत्याहान्तिचेति। संयोगवशाद्धिप्रतिषे

वि.र. षयोर्व्यस्तिलोत्तस्यामव्याहारसमानाधिकरणेनेति समे तत्समासमर्थमितिवल्लाय्यसिद्ध
मत त्वमर्थीत्याह। वाचानिकमिति बेनानुसर्षि षायुक्तेनेतत्त्वाणिसापि सर्पियो धातुभि
हितत्वाभावात् सामर्थ्यं स्यादित्यत आह। धातिति। यत्र त्वचनिकम सामर्थ्यं न धातु
सहचरितमन्त्रत्यामिहितत्वेन तत्र वचने साचकान्तामिति गुंकावावाए ति। वीरइति। ननु
व्यवहितमुपसंख्यानेकथं चकारेणानुकृष्टं तत्कावतत्पाठं कथाहूव चकेति। व्याख्या
तत्र्याख्येनेति। तस्येति। तस्येति। क्रांतलक्षस्यार्थ स्यार्थः। सामर्थ्यमिहेषु हेतुः क्रिया
विषयेणेति क्रांतलक्षणस्यार्थ ते पफलितमाह। तदृष्टेरेणेति सामर्थ्यात्समासः सिद्ध
त्यार्थः पर्वव्याख्यानात् विशेषमाह। नसइति किंद्वयोद्वयोः समासः स्त्वेव क्व। यत्र
त्यादिमुखस्याशंकयाह यत्रेति। ननुपसर्जनसंज्ञाभावेपि समासमिति विशेषणेऽन्याहिताए राम.
वेनिपातत्वव्यवस्थायाः सिद्धत्वात्किमुपसर्जनसंज्ञार्थेनानेन ग्रहणेनेत्यत्र तत्राह चित्रगुरी

स्यादश्विति। पदार्थस्य नानाविभक्तियोगेपि गोशब्दनियमेन समर्थसमासं तत्वात् एकवि
भक्तिकत्वं वा द्रष्टव्यम्। ननु स्वार्थपरिशेषाभावात् द्वयोरेकः समासोस्तु तथा हि पदितोव
श्चनुगो बहुव्रीहिः। न दाम्पत्यपरस्य कृतिस्वरेणासुभाषितदान्तः सुशब्दान्तरस्यान्तरपर
त्वाभावात्समासस्य तत्पराश्रितत्वाभावात् द्वन्द्वे सुख्यामित्यसमासस्याभावात्। तथापि तत्पु
रुषगर्भो बहुव्रीहिः तदा च पूर्वपदस्य कृतिस्वरेणासुभाषितदान्तत्वं तदेव बहुव्री
हिस्वरेणापीति न कश्चित्स्वरेण विशेषः। ननु। किमुच्यते द्वयोर्वर्णयोः समासेनेति
न तिनासिद्ध्यतीत्यत आह मुख्विति। सोस्मार्द विशेषणत्वेन तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहेरनभिधा
नीतिभावः। ननु स्वादिरित्यस्य प्रत्याहारत्वात् कथं। न त्वत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ केन च हि ला
र्थेति समासोर्स्य स्वादिरेकशब्द इति। सविकल्पमिति निपातनादिति भावः। न सं स्वार्थे
त्स्यपद्धतानुपपन्नो। तथा सत्यमिकाशब्दो विशेषस्य एतद्विग्रहाभावप्रसङ्गात् तदाह।

१

वि॰ए ।अधिकषष्ठिवषो इत्येवेति। भाष्ये सर्वो याभिधापित्वाद्दृष्टो भिधापित्वाच्चेस्य र्थः अ
धिकरणावषाघ र्थं तत्स्य कर्तव्यमिति ज्ञापकं वारयति वृत्तिविषय इत्यादिना॥ ॥इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामनवदुर्गासरस्वतीश्रीचरणविरचिते महाभाष्यप्र
दीपविवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥ सुबा। सत्यपि सामर्थ्ये
अहरहः अतिव्याप्नोति। निपातो भवतीति आमन्त्रितस्य च वर्जनम्। नपी द्युदात्तस्य धातु
स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते पराङ्गवद्भावे पिनकाश्विदे षः स्याद्यामाहणी उद्भूतीति। अथवाभि
हितमिति सापवादे सामर्थ्ये सर्वत्र यापि धानुसहचरितमन्यथाभिहितेन वा च निकाम
सामर्थ्ये न स्यादित्यत आह सर्वेमिति नृ आमन्त्रितं तद्वाधेति। प्राप्तिपरिकल्पनेन वा तेन त
वित्राथमात्राकमाह। कुणारुषा वहति। पर्वाक्रमा ह सर्वत्र संज्ञाया घ र्थ तां च वाग्रा वह नि राम।
वर्तयति। वाग्रा वहति। सामर्थ्यपरिभाषयापरेण गवव्यावः। कर्तुर्निज्ञात त उत्पाह। किमाहात्म्ये

त्विति न नु सामर्थ्यस्य व्यपेक्षालक्षणस्य प्रतिपादनं द्वौ पदगुणौ ते समर्थपरिभाषयातिप्रसंगा
निवारणार्थमिति चेत् तन्न एकार्थीभावलक्षणस्य सामर्थ्यस्यात्राश्रितत्वात् इह च न रसभ
वात्तस्यैव स्वभावेन तस्यातिप्रसंगनिवारणात् कार्यान्तराभावात् स्यात्तदाह इहेति। कार
कत्वमेव नास्ति सुतरां मामन्वितकारकत्वमिति प्रतिपादनाय कारकत्वाभावमाह स्वा
मीति। लक्षणैकत्वात् अपि परांगवद्भावे कर्त्तव्ये परांगवत्स्वाङ्गे विधान्तु नञ्क्रान्त इत्याह
। स्वात्मनीति। अन्यावृत्तिस्वर्णस्य च चापत्य इत्यत्र रूपग्रहणं तत्र तद्रूपग्रहणा
त्तत्राकारादीनां सवर्णानां ग्रहणाभाव इत्यर्थः। परांगवदित्यविशेषेणाभिधानात्कर्म
स्थवर्त्तिको न न मित्यत आह परांगामित्यामन्वितमिति सन्निधानात् अनुवर्त्तीकान्तविषयः
परांगवद्भाव इति यदुक्तं तद्दृष्टिपरपाति। अन्येति। मत्वपलक्षणेनेत्यस्य मत्वपलोपमत्व

वि.२. यल्लक्षणमित्यनेनसम्बन्धोत्यर्थ्येनसोनुपपन्नः। नहिसुबंतैकांतत्वं प्रत्ययलक्षणमित्य
तत्राह अस्ययोनिमित्तमिति। यथानमतइति। अत्रहिशिद्दुस्तत्वमांपङ्क्तिराणावित्यनेन
यक्तः कर्मवद्भावाश्रयस्य प्रतिषिद्धत्वात्कर्त्रभिप्रायः शप्प्रवर्त्तते। भा.का। नन्वतिप्रा
क्रम्यरूणोकडाराख्यसमासइतीपत्युच्यमाने.नत्वयः स्यादित्यत्राह। अग्रेति। ननुस्ववि
षयेनिवर्त्तकाभावात्निवृत्तिः सिद्धेत्यतत्राहसमाससंज्ञायाइति। ननुविरोधाभावा
त्संज्ञान्तरेणसमावेशोभविष्यति। त्यत्राह अन्यथेति। नचनिरवकाशत्वात्संज्ञान्तरे
णासमावेशोभविष्यतीति वाच्यमित्याह। यथापीयइति। ननुप्राग्ग्रहेणसमासइत्यस्याधि
कारत्वद्योतनार्थंभविष्यतीतिकथंसंज्ञान्तराणाकेसमाससंज्ञालभ्यतइत्यतत्राह यम.
स्वरितत्वादितिनिकडारितिपञ्चभ्यांप्राकृताबाहुलकइतिनोक। पराबा

व्यहारे स्थापितस्याः सम्भवात् न च तथा सति विधेयानिर्देशात्तदुक्तत्वाद्वैयर्थ्यं भवमयीमावादि
सत्ताविधानार्थत्वात्तेषामिति दूषणं स्यात् ननु पटुः श्लिष्टपविशेषतो विस्पष्ट इति विविक्तः हुं चितः इत्यत आ
ह विस्पष्टस्य इति पाठे विशेषणोपकलितया हि अत एवेति ननु सत्ताविधायकलक्षणाभावा
त्कथमत्र समास इत्याशङ्क्याकाङ्क्षाकारनिरासपूर्वकमाह कुमारीत्यायेनेति। पुत्रस्य सहाय
प्रयोगात्। कुमारी वयस्था ह्यालस्यावरः इदं प्रतिमदीयाः पुत्राः स्वर्णपात्रेण चिरकालं
भुञ्जीरन्निति तत्र यथान्यथानुपपत्त्या यस्मा इत्योलभ्यन्ते तद्वदिहापि समास इति भावः
विस्पष्टपाठवादे सकारागमकाविशेषः काकतालीयादेर्येन पृथगुपन्यास इत्यत ही
त्यादिनेत्यत आह समासाच्चेति विस्पष्टादीनां सन्नार्थ्यात् समासानुवादः। इहतु स
मासादिति विशेष इति भावः अनेकमन्यपदार्थे इति तद्विशेषणाभविष्यतीत्यत आ
ह इवार्थस्येति। ननु मत्वर्थग्रहणप्रत्याख्यास्यत इत्यत आह उपमानेति सहसुपे

वि॰ री॰

त्वात्तेनैवेति।तत्रसप्तात्तात्तेनास्तीति समासस्तत्रायाः सावकाशत्वमितीति भावः एकसमा
सवाच्यत्वादेकैकस्यार्थइत्युक्तम्।ननुपुनाएजइत्यत्रयदित्यनुपसत्त्वाननवतिततस्तु
हृषइत्यधिकारेणजाहः सतिसतिम्ब्यइति। विहितटजभावात् कथंहृणामिहित्यतआ
ह।पुनर्ज्जीवीतीति।अनन्तरंग्रहणसामर्थ्यादितिपञ्चातिसमासस्तत्रानंतरस्यसति
त्रिष्टपामतिव्याप्त्यादिस्वाबाधित्वात्तिस्वतौयथास्यादित्येवमर्थोनन्तरग्रहणसा
मर्थ्यादिति।न्यायेनतिन्नतसयानुपपन्नादि सह कथकार्येदोषाभावइत्यतआह
कृताद्धितेति सामुदायेवाक्यपरिसमाप्तिरितिभावः ननुसमासस्महस्यप्रातिपदिकसं
ज्ञायामस्तु लुकिं चनङि सम्बुद्ध्योरितिनिषेधात्क्रियात्मत्ययलक्षणेनाप्रत्ययइतिनि
षेधाभावादवयवस्यापिप्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकाधिकारेसन्त्यप्येकैकस्मात् एम॰
स्यादित्यतआह अनभिधानादिति।कृञ्चपारइती।ति।कृकप्रिति समासान्तेने

ति। शाकलेति सिन्नित्यसमासयोरित्यनेन निषिद्धेनेति। पाठ्यादिति भावः एवञ्चेति
। न हि तत्र शाकलं प्राप्नोति येन सिन्नित्यसमासयोरिति शाकलनिषेधस्तस्य योज
नस्यादित्यर्थः समाससंज्ञाया प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति शङ्कां वा
रयति तत्रेति लाभे चेति। एवं च द्विवचनबहुवचनान्तदोषः स्यात्। न च तेन समासो
नास्तीति वाच्यम् अयसरिपञ्जी सन्नतिङन्तेन समासदर्शनात्। तस्मात्सर्वोक्त एव परिहा
रः स्वाद्युत्पत्तिकारे प्रयोजनमाहुः तत एवेति। तिङन्तानि घातेनेति युक्तिः युक्तत्वा
त्समासान्तोदात्तत्वादीनीप्स्वस्यायात् ननु पुनहतप्रताभिसन्नगातित्समासः
सिद्ध इति योगविभागस्येदमुदाहरणं न भवतीत्याह पुनः श्वाबृस्योति त्र्याहरूसादि
ना अस्मपी। इहेति संज्ञाविधौ परिगणनेन। केपताभिसर्थः अन्वर्थसंज्ञयाप
र्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य सूचितमिति केचित्। तन्निरस्यति पूर्वपदार्थे

वि॰र॰ ति यथा ॥ ॥सापेक्षत्वादिति। यथैवैतस्यतथैतद्व्यपेक्षत्वात् वृत्तिरिति। प्रकारवचनथाप्र
त्ययोंतयथाशब्दस्य सादृश्यैवर्त्तमानस्य वृत्तिः समासः सादृश्यएवेति तन्निषेधवचनम
नर्थकमित्यर्थः। एवैति अनंतरस्येति परिभाषया अनेन प्राप्तस्य निषेधे यथार्थेसनेन
सादृश्ये प्राप्तस्यानिषेधइत्यर्थः। एतत्कारणात्त्रयमास्मिन्नग्रे प्रथमं कारणं निरस्यति। स
मुदायस्येति कर्वास्ताववा विनोग्रहणमित्यत आह सन्नेक्षिन्निति कोशादन्यइतिनि
षेधस्याभिधानादितिभावः। ननु यावदवधारणाद्यत्रामयासंबंधस्तु ग्रहणमितिरहि
पितः संबद्धमेवानुवानुवर्त्तिष्यतइत्यत आह यावदिति। नन्वसत्ववचनस्याव्ययस्यमा
त्रार्थे वृत्त्यसंभवात्सामर्थ्यात्तुबाहृया निवर्त्तिष्यतइत्यत आहस्वरादीनामिति अ
स्या ननुसुप्विशेषत्वात्तृतीयायाः सुबंतानां समासः परिणोच्यमान तृतीयांतानां भवि एम॰
ष्यतीत्यत आह विभक्त्यंतरेति। पूर्ववृत्तस्येति पूर्ववृत्तस्य यथावर्जनं तथा तद्वर्जनं नचेदि

तिवार्त्तिकार्थः किमपेक्षयापयथे सन्निधानमित्यत आह यथेति विभाषा ननु कर्म
प्रवचनीयसंज्ञापि लक्षणादौ परेर्योते पञ्चमी नधीयते किंतु द्वितीयाऽतः तस्याः
पञ्चम्याः समासाभावायपञ्चम्येति वक्तव्यमित्यत आह अपपरीति। नन्वबहि
रपरी घर्षाप्रथमांताद्रह्मातिविधायाश्चेल्लुगितिलुक्षिप्यते तदाप्रथमांते नापि
समानाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह प्राग्ग्राम इतीति इहस्ह
त्रैकर्मप्रवचनीयौ द्वाविति बहुवचनानुपपत्तिमाशंक्याह वसमासेनेति। यस्य
अनेकेति विशेषणक्रमस्तदर्शयति ततो यद्यपीति। उपमानेति। अभिधान
लक्षणसमासस्येति भावः। तिष्ठ तिष्ठद्गुकालविशेष इत्युक्तत्वात्तत्वहत्याविस्य
भिधानमयुक्तमित्यत आह। अस्येति प्रसंगेनेति शेषः ननु संख्यातिरिक्ते प्रातिप
दिकार्थे कथं प्रथमा तानिमसुसन्तामित्यत आह। अव्ययतिरिक्त इति। पदस

वि॰र॰ पदार्थग्रहणेन कालविशेष एव विवक्षितः ततोनुषंगेणैव कालविशेषस्यापि सिद्धत्वाद्
न्यपदार्थग्रहणमनर्थकं स्यादित्यत आह । न काल एवेति पाठे वाग्रहणाद्वा महावि
भाषया सिद्धमित्यासि प्रायेणापृष्टे कथमन्यपदार्थमेव प्रयोजनमभिधीयते अ
त आह इतर इति विभाषाग्रहणानुवृत्त्यादिभावः ननु च तत्र विभाषाग्रहणेन वाक्यो
स्यानुज्ञायमानेऽनेककर्थं षष्ठीसमासः स्यादित्यत आह । षष्ठीसमासस्त्विति । अ
त इति । कुत इत्यत आह । असमासादिति । अप्रवृत्तप्रवर्त्तनाभावाद्विधावयं प्रसंगोनु
पपन्न इत्याह । कस्मात्त्विति । वाक्यस्यैवेति । अपपाठ्यत्र विभाषाग्रहणाद्वाक्या
भ्यनुज्ञाने कृत्तद्धितसमासार्थमिति तदनुसारेण वाक्यमेवानुजानीयात् । न तु षष्ठी
समासः कृत्स्नेनैवोपपत्तौ वाक्यान्तरकल्पनायोगादिति भावः । न्यायसिद्धेऽर्थे एव
त्रियामप्याह इदमेव चेति नदी असमपदार्थे परत्वाच्छेषग्रहणस्य प्रसक्त्या

तत्वात् बहुव्रीहिर्न विभ्यतीति किमव्ययीभावनिषेधेनेत्यत आह। अर्थेति। ननु पूर्वपदार्थ
प्राधान्ये सत्येवाव्ययीभाव इति कथं लभ्यत इत्यत आह पूर्वाचार्येति। वचनसामर्थ्यात् पू
र्वपदार्थप्राधान्याभावेऽव्ययीभावः स्यादिति शंक्यते नचेति ननु यस्य प्रयोगो द्विपद
स्य प्राधान्यं कथंचित्स्यात् समाहेत्य पूर्वपदार्थप्राधान्यमिति सन्नं प्राय एव प्रमाणां
न्य किंचिन्नेत्यत आह। अथनेति। ननु चेवेति चो यस्य प्रकृतोपयोगः समाहृत्य नीमि
ति। ननु द्विधाकृत्य केवलेनैव चतीत्याहं केवलेनैव चतीत्याहं नवादेत्याविद्यो बोध्या
भिधीयत इति। कथमसावसपदार्थानस्यादित्यत आह। अयमिति। पदत्वेन नोपप
तेनसत स्याद्योभवती समभिधेय स्यार्थेषु स्थितेपत्रदे वेसु ज मित्यत आह अस्येति न
नु कथमुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेध इत्यत आह। अव्ययीभावे चेति। समाहारविवक्षा
यामिति। अव्ययीभावेनेति शेषः। द्विगुः। टजवादिति। गोरतद्धितलुकीति टच्। तसु

वि॰र॰ पूषस्पात्काले रिक्थाद्या द्वितीयाभ्यामीत्यादौ कैश्चित्कर्तृकर्मणोर्वृत्तीति विवक्षाकेनोरिति प्र
तिषेध उक्तः तन्मतनिराकरणाय न सर्वथैवात्र हीन इति विशेषणकृतसंख्यायति । अत्र तीत्यादिभि
रिति । यस्मात्विति । स्व भेदाभावो भाष्य प्रतीपादितः किंच बहुव्रीहि णत्वकृतत्वमुच्यते इत्यत
आह । बहुव्रीहि णेति । नष्टुपमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः द्वितीयात्तसुहृत्सु षष्ठ्याधिक
रणानामिति कथमुक्तरूपवादाभावः इत्यत आह । हार्थाभेद इति अर्थभेदाभावेनोक्तरूपवा
दाभावस्योक्तत्वात् कथमयथनेतिशंकावकाशः इत्यत आह कष्टश्रित इतीति । … नुहृहारी
नीक्तः कर्त्तरि धातवर्थस्यानपवर्गात् कष्टश्रितादिषु किमायातमित्यत आह आदिशब्द इति
यादिकर्मावधातवर्थस्यानपवर्गः कथ्यते हि भूतकालविहितनिष्ठेत्यत आह सर्वस्येति
। निष्ठित इतिपाणिमाहत्स्यर्थः ननु शाहार्थस्य प्रत्ययः कथं प्रत्ययेन लुप्यते ऽत आह १५०
अप्प्रधानेति विदुत्मानमनामसमावर्तनमाप्ये विवक्षितं स्वपदमप्रतिपादितत्वात्नाति

तिष्ठन्नपानीतिपुनः किमर्थमभिधामिमित्यतआह स्वद्वारोहणाविति। अस्यां श्रेणांस्वहन्नी
नायुगपद्वहणाभावात कथंगच्छतीतिलिट्प्रयोगाइत्यतआह अकंतोति। तृतीयातदाप्तामर्थ्य
ति प्राप्स्यादितिद्वेषः। अथ वृशु कः प्राचाप्रामर्थ्यना ह्लितितिसपमाहोनभविष्यतीति
तद्धिघट्यतिसर्वत्रेति इह लिति स्वविधातुवाच्यक्रियापेक्षयेसर्थः। आकुलावं एउहूसा
दौकतेतिक्रियापेक्षाद्ध्यापद्धुतिसन्नहभुतिक्रियापेक्षेतिचेपमाप्रांकाहपरस्मै
ति। ननु क्रोपेनइत्यवनत्वबद्धद्वानित्यसमर्पोत्यतआह अर्थभेदेनेतिननुभवतिहीत्स
नुपपन्नक्रियायासिसाक्षात्कारकाणामभेधाहणवचनेनसंबंधाभावात्। अयाहा
केनुसामर्थ्येद्वयायद्धुरित्यन्नापिसमासप्रसंगादित्यतआह अवमतिः जेतीअवति
रिक्तकल्पत्वं समासांतर्भाविहेतुस्ततएवांतरंगप्रतीयमानत्वं। ननुएतद्विपर्यासप्राप्तिहा
णयमाघ्येवाक्यभेदेयोगविभागोभीष्ट इतिवक्तव्यं ततकृतार्थेनेतिहेतुनिर्देशोकथंगु

वि.र. णावश्चनेनेत्यत्र समासार्थसैकदेशस्य तत्कृतस्य विशेषणस्यादित्सितत्वमाह तत्कृतेति तृती
यायाइति। ननु नयर्थायग्रहणार्थमर्थग्रहणं कर्त्तव्यमित्यतआह अर्थग्रहणेनेति ग्राकुला
दिवत् ऽइत्यत्र एवादि धातुक्रियायेक्षेणसामर्थ्यं संभवतिकथमिति क्रियापेक्षं सामर्थ्यं कस्मादुक्त
मित्यतआह पवइति। एवं सहा। भय त्वविशेषादिहेतुः तस्य भत्वात्तत्वकालत्वेनसं
ग्रोक्षितत्वादित्यर्थः अयभावकार्येशाद्वस्यकारणात् उपवाणत्वस्य च भत्वत्वात् इ तत्र अप्रत्य
यइत्यर्थः पूर्वपदे लादित्यविधिप्रतीत्यतमाहवार्त्तिकमाश्रित्याने अवेत्यादि द्वितीयस्य
नत्वमतिकमायेनत्तृतीयासमासएवाक्षिपताभाकाशि षष्ठीसमासः श्रेनत्वप्रसि
द्धत्वात्तस्मातउक्तं तथात्रेति कर्वलाघवात्कृतग्रहणं कर्तुमुचितमत आह अयभा
वाः इति। प्रसेः ननु यत्र कृत्सेः समासोऽस्त्वतेत्र कर्तृककारणोक्तेसनेन समासः सिद्ध एम०
त्वात्किं क्रसेऽधिकार्थसनेन वार्त्तिकेनेत्यत आह। तत्र श्चेति कृसेऽधिकार्थसनेन वार्त्ति

केनेत्यतस्तत्राह ततश्चेति। हेतोरधिकार्थस्यानेन साधनकृते तस्य साधनाभासनार्थस्याभा
वाद्वाक्यार्थोनुपपन्न इत्यतस्तत्राह बहुलेति। कान्तेन काष्ठद्वयस्य निष्प्रपण्यं तदभावान्निष्प्र
पणपाः काष्ठाभ्यां साम्यर्थ्यमित्ययुक्तमित्यतस्तत्राह निष्प्रपणीत्याह्नेनेति। ननु नाशोना
शस्य काकाकाकाकाणा प्रतिषेधे दृष्टोदृन इत्यत्रापि कर्मकरणाभावेनोदनस्य दृष्टभावु
नानाशास्त्रसमासनिषेधः स्यादित्यतस्तत्राह भिन्नेति। न लोके हि निषेधा दृष्टानामिति
षष्ठ्यनुपपन्नेत्यतस्तत्राह संबंधेति। दृष्टोदृन इत्यादि संग्रहार्थमाहायुक्तयद्रूपमिति
प्रतिज्ञानार्थस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य साध्यलक्षणएकदेशो हेतुर्भविष्यतीत्यर्थः
चतुर्थीकिंपुर्विनुर्थ्यंतेषु सर्वशब्दः संकुचत्तत्र निर्वक्रमः तत्र केनाकारेणासंकुचत
इत्तिलभि स्यतत्राह सन्मयीति। ननु स्यातिसंबंधविशेषे संबंधसामान्यः सद्भावात्तदा
श्रयः षष्ठीसमासाश्रयेणाप्युवाभ्युदयः साध्यतोततोषपदाकांक्षोपितथा स्ता

वि·२· ९६ धर्मिनुगाकान्तं इति किंचनुर्थीत्समाधेर्नेयत आह यत्पदार्थादिति प्रत्ययपक्षेपि लौकिका
नुगुण एव दृश्यते यद्वार्थो मितित्तामुक्ताद्युक्ता मितीह निर्विषय एव समासत्वाविल्लमिति भाव:
विग्रहमात्रंननि:षिद्धात तदाह तत्रेति स्वदावीननुपतो बहुवचनं तदर्थगतबहुत्वमाह इह
यज्ञौणाम्य स्वरूपार्थत्वात्तस्यैकत्वात्कथं कर्तादित्यरूपस्य गौडश्चार्थत्वाभावात् कथं
बहुवचनं कथं वाधर्त्तेतीनामग्रहणामिति तत्राह धर्तोदीनामिति कस्मै: दैयविन्नोधेत
णाशब्दस्याप्रसिद्धत्वात् कथं नियोगतः कर्तव्ये कृणाशब्दस्य प्रवृत्तिरिति तत्राह बहूपेति छ
इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयाध्यायप्रथमचरणे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥
छ॥ ॥तद्धितार्थो नायं शब्दस्वरूपमात्रविषयः प्रश्नः किंत्वर्थविशेषविशिष्टशब्द
विषय इत्याह किमिति किं वा तदस्मिन्नाह तत्रेति तयोर्मध्य इत्यर्थः इत्येषेति क एम·
शब्दार्थत्वात्तस्येति तिं भाव: समूहस्य तद्धितार्थत्वात्तद्रूपत्वाच्च समाहारस्येति योज

नत्रोगेति । अर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने सारूप्येति अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति दर्श
नेतत्त्वेति एवमिति कुरः कौटेयघटेगेहे शिलाकुरूकपस्य इति विग्रहः । पात्रं नु भाजने
आग्नेयपात्रं तीरधी· तरेपात्रं स्रुवादि । परोऽर्थ चराजन्मे धीरोऽचे अस्मत इव च । भाष्ये न्यः
प्रतिषेधः शरण्यादिप्रतिषेध इति शंकानिरासार्थं नं कोपधौ पाइत्यादि विवरणं ।
नत्वकरणीति विशेषविधिः शेषनिषेधफल इति व्याचार एव रणीत्यादेरस्तु वृत्तिः प्र
तिषेद्धेतिभावः । स्त्रीशब्दस्वरूपग्रहणापत्तेस्त्वतुर्ध्वो नोभ्राविनः । भाषितपुंस्कादि
विशेषणान्न । भाष्ये सत्यारणीति सत्यपदं सत्यव्याख्यानपरमाभिप्रेत्याह सत्येति
। भाष्ये पुंवद्भाववादीहयणामुन्नावयति सचससमस्यकस्येति । शेषांतरमतं गत्वा
चेति । निवर्त्तिष्यत इति तिपप्यापेविवानपेक्ष इत्याशयविदारिः । तसि । ननु सर्वेन्त्रभ
वामवतुमरुत्स्यंतरं तेयापि सपस्य आन्यपत्यं तरं तथापि सपत्न्या अपत्यं सापत्न इत्यत्र

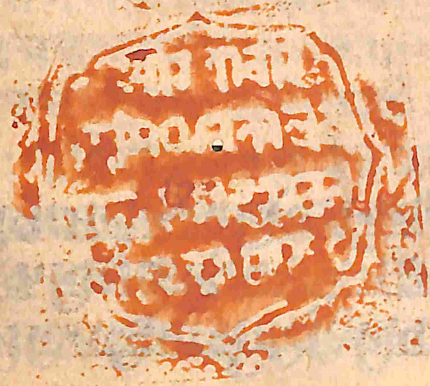
वि॰ र॰ नित्यंसपत्न्याद्विषितृस्येनेनिपातितस्यसपत्नीशब्दस्यग्रहणात्सापत्नइत्येवस्यादित्यतआ
२८ हतस्मादेवेतिनतुलुप्तश्चापः सपत्नीशब्दात। तास्मिन्नादिसंग्रहणार्थे। अन्नलं। सोत
समपोवरद्धातीयोक्तन्यदेशीयो। रूपपाशप्यनुप्याल्लोरादिलौतिलुप्यनोयः॥ वासि
॥।।।१॥ ॥ बद्धलार्थेत्वतलोगुणावचनात्तद्धिता॥ स्त्रीरक्ता। यजादिभवितः ठवक्षेप्यं
वस्रावेत्रवृत्स्वार्पापि॥ नकौ॥ भाष्येन्याघस्यवार्त्तिकायेत्यापप्रत्ययानठितस्ययोगस्यका
तवेकवचनेयोगानामित्यर्थः॥ क्रियाग्रहइतिविभक्तितिभक्ता रायीकायात्रात्यतिम
ध्ययः कन्नितिकन्प्रत्ययः॥ पुंवत्। ननुकिमर्थमिप्रकृतोदृष्टांतउपादीयतेइत्यतआह
विवस्यायाएवेति॥ ॥इतिभाष्यप्रदीपविवरणेषष्ठस्यतृतीयेपादेद्वितीयमाह्निकं॥
आत्म। तृपीतिमत्रोद्धारयोः संपद्यमानत्वात्संपन्नोकर्तेत्यामित्यर्थः॥ ननुम॥ हा राम॰
न्महत्येवेत्यत्रोन्महत्येवेत्यत्रोक्तयुक्तेः विंदृषणमतआहायंभावइति। धंमोन्तर २८

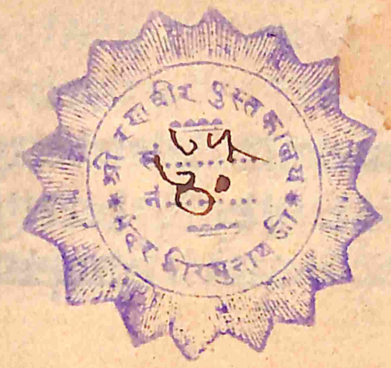
नाभेदेनेतिनद्धितार्थादिति विपरिणाम्यानुषंजनीयमुपसर्जनत्वं स्वबाणित्येकविभक्तिता
भावादेकविभक्तीसुपसर्जनसंज्ञाभावादिति भावः द्विगुरिति समासद्विपमाणार्थत्वे समा
सस्तेषामनेकत्वाद्विवचनेबहुवचनेप्राप्तेएकवचनार्थोमिसर्यः नन्वन

17 पत्राणि

कैयटविवर्णं

श्लोक · पत्रे
३०० १७

नं. ४०